

על סקירת שו"ת 'בריתי שלום' בגיליון 'המעין' הקודם

לכבוד מערכת "המעין" שלום רב.

רציתי להעיר על הסקירה שפרסמתם על אודות הספר "בריתי שלום" מאת ר' פנחס שפירא בגיליון 'המעין' האחרון. תמה אני עליכם איך נתתם במה בגיליונכם המכובד לסקירה מעין זו. כל מעיין בספר ייווכח בקלות כי יש בו החצפת פנים כלפי פסיקות של רבנים מוכרים, והמחבר, שהוא בגדר תלמיד שלא הגיע להוראה, מרשה לעצמו להורות בחמורות שבחמורות, כביכול לא דנו בזה תלמידי חכמים רבים וחשובים לפניו. מחלוקת הלכתית היא לגיטימית, אולם הוא שם לעצמו מנהג לרדוף עד חורמה כל ת"ח שהוא לא מסכים לדעתו בדרך של ביזיונות והפצת מכתבים מלאים בהוקעות כנגדו ברבים. לבד מזאת מרשה לעצמו המחבר לקבוע מסמרות גם בענייני דעות, בהן כידוע ישנן סוגיות דקות ועדינות שנתחבטו בהן גדולי האומה. כך הוא מתבטא במילים חריפות מאוד מאוד על אחד מגאוני הדור, שהתבטא בענייני אמונה בניסוח מסויים שלא עולה בקנה אחד עם השקפתו האישית של המחבר. אמנם את המכתבים הירודים ביותר שפרסם לא צירף המחבר לספרו הנ"ל, מכל מקום אני סבור כי די במה שנדפס בו כדי ללמד שלא היה זה מן הנכון לתת במה לחיבור מעין זה.

אני סמוך ובטוח כי שגגה יצאה מתחת ידכם. אשמח מאוד אם תפרסמו את מכתבי זה בגיליונכם הבא, למען לא יצא מ'המעין' דבר שאינו מתוקן.

אברהם וינשטיין, פסגת זאב

לכבוד הרב יואל קטן, עורך 'המעין'.

שלום רב.

ברצוני להעיר אודות הסקירה שהובאה ב'המעין' גיליון 235 (תשרי תשפ"א) על הספר "בריתי שלום" מאת ר' פ' שפירא מבית שמש. מדובר באסופת "פסקי דין" שכתב אברך צעיר המעיז פניו כנגד תלמידי חכמים מפורסמים, באופן שאינו ראוי לעלות על שולחן מלכים. את אחד מגאוני וצדיקי הדור שליט"א הוא מגדיר "זקן ששכח תלמודו", כי לדעתו חתם על "היתר מופרך בבלי דעת"; על גאון אחר זצ"ל, שהיה מגדולי הפוסקים באמריקה, כותב שפירא "מסלף בעל היתרים מופרכים"; רב חשוב שליט"א הוא מכנה "אפיקורס וצדוקי", אחר זוכה לכינוי "ניאו-רפורמי", ועוד כהנה וכהנה השתלחויות נטולות רסן. הוא שקוע במחלוקות עד צווארו ומביע את דעתו כנגד תלמידי חכמים

גדולים הרבה ממנו, "יוצא כנגד" פלוני ו"מוחה נמרצות נגד" אלמוני, "דוחה בבוז" את האחר ומזלזל בכל מי שאיננו מסכים לדעותיו. ספר זה איננו ראוי להדפסה (וכפי הידוע לי אכן הכרך שנסקר ב'המעין' לא נדפס אלא הופץ באינטרנט בלבד), ובוודאי שאיננו ראוי לסקירה על במה מכובדת כ'המעין'. בנוסף, הנ"ל מסדר גיטין באופן פרטי בניגוד לחוק ולהוראות הרבנות הראשית, ואף מפרסם זאת בפומבי ברשת האינטרנט. סקירת ספרו ב'המעין' הייתה שגגה חמורה, ויש לתקנה.

יצחק דורלכר, ירושלים

למערכת 'המעין' שלום!

הצטערתי מאוד לראות בסקירת הספרים בגיליון תשרי (עמ' 122-123) שניתנה במה לקונטרס 'בריתי שלום'. ה'שו"ת' הזה הוא למעשה אוסף פשקווילים הכולל מראשו ועד סופו ביזוי תלמידי חכמים באופן מזעזע, לרבות גדולי תורה מהשורה הראשונה. למיטב ידיעתי אין שום "גדול העומד על גביו" של המחבר ומנחה אותו במלחמותיו התורניות (תרתי משמע). המחבר, שאגב מרשה לעצמו לסדר גיטין באופן פיראטי כמפורסם באתרו, מינה את עצמו לעד ודיין יחיד ותליין גם יחד במסווה של "בית דין", בלי בירור כדת של תורה עם מושאי התקפותיו השונות. גם אם משהו מזדהה עם פרטים מסוימים בדבריו, לא ניתן לקבל סגנון כזה בין שלומי אמוני ישראל. 'הַבְּרוּ נְשָׂאֵי כְּלֵי הַיָּד!'

עזריה אריאל, ירושלים

[תגובת העורך: הערתי בסקירתי הנ"ל שמחבר הספר 'מביע את דעתו בתקיפות נגד חריגות בקו ההלכתי לפי דעתו', אולם לא שמת לב שהדברים מגיעים לרמות כאלו, והמגיבים צודקים לגמרי בביקורתם עליי. נשמט מעיניי כאשר עברתי על הספר שהמחבר הרב שפירא פוגע בספרו פעם אחר פעם בתלמידי חכמים חשובים שדבריהם לא נראים בעיניו, מהם מזקני וגדולי הדור, וכן לא ייעשה. אכן, סקירת הספר ב'המעין' הקודם הייתה תקלה שאני מצטער עליה מאוד, ואני מודה למגיבים כאן (ולנוספים שהעירו לי על כך בעל פה ובמיילים) שסייעו לי לתקן עתה חלקית את התקלה הזו. בדרך כלל אני לא סוקר ספרים שלא הגיעו פיזית למערכת 'המעין', וכאן נעתרתי לצערי לבקשת הרב שפירא, ותקלה אחת גררה את האחרת. בשיחה קשה בעל פה שהייתה בינינו הוא הכחיש את הדברים וטען שאני זייפתי אותם, לא פחות, ובעקבות השיחה הזו פרסם כנגדי בתפוצת המיילים שלו דברים שקריים ומכוערים. לא אופתע אם ימחק וישנה דברים בעותק של הספר שנמצא באתר שלו, ואותו הוא שולח לאחרים. בקיצור, צר לי מאוד. הק' יואל]

* * *

בעניין השיעורים אם הם מדרבנן או הלכה למשה מסיני

יישר כוחו של הרב חיים סבתו שליט"א על דבריו בגיליון הקודם (235 עמ' 33 ואילך) בבירור השאלה אם השיעורים עצמם הם הלל"מ או מדרבנן. אני מבקש להוסיף שתי הערות: א. עי' מ"ש ב'חבל נחלתו' ח"א סי' ח בעניין 'מסרן הכתוב לחכמים'. ועי' מ"ש ר' יונה עמנואל זצ"ל עורך 'המעין' בעניין זה בגיליונות טבת תשל"ה (טו, ב) עמ' 33 ואילך, ניסן תשל"ה (טו, ג) עמ' 39 ואילך, ניסן תשל"ז (יז, ג) עמ' 55 ואילך, תמוז תשנ"ד (לז, ד) עמ' 33 ואילך, וניסן תשנ"ח (לח, ג) עמ' 66 ואילך.

ב. ראיתי בימים אלו שרבי יצחק קרקושא על בבא בתרא פח, ב כתב: "גמרא. נותן לו גירומין מעשרה בליטרא לעשר ליטרא וכו'. ואף על גב דנתנית גירומין מדאורייתא ואיבעיא לן בגמרא אי יהיב ליה חד ממאתן ביבש או חד מארבע מאה, כיון דשיעורייהו מדרבנן נקטינן לקולא".

יעקב אפשטיין, שומריה

* * *

בעניין קניית קרקע בשבת בארץ ישראל

לכבוד ידידי העורך שליט"א

ראיתי ב'המעין' האחרון (גיל' 235 עמ' 48 ואילך) את מאמרו הנפלא של ד"ר משה ארנוולד שיח', ובו הוא מתאר מקרים שבהם התירו רבנים לבני הישוב הישן בירושלים לרכוש חלקות ושטחים מהערבים גם בעיצומו של יום שבת קודש, על פי המבואר בגמרא (גיטין ח, ב) שכותבין שטר מכירה [ע"י גוי] לצורך קניית מגרש בא"י אפילו בשבת. במאמר הנ"ל הוא מביא בין השאר מקורות המספרים על רכישת אדמת שכונת נוה שאנן בירושלים (בעמק שנמצא היום בין מוזיאון ישראל לאוניברסיטה העברית), ומתאר בהרחבה (שם עמ' 50) איך כספי המכירה הועברו בשבת ע"י הילדה חנה, בתו של ר' משה אהרן גולומב ז"ל שהיה מזכיר האגודה, לרכישת השכונה. והנני בזה להעיר, ששמעתי מאבי מורי הרב יוחנן בריזל שליט"א, שאכן שמע סיפור זה מסבתו (אם אמו) מרת חנה מינצברג ע"ה, בתו של ר' משה אהרן גולומב ז"ל הנ"ל. היא תיארה איך שבימי ילדותה פעם בערב שבת תפרו כיס עם כסף לשמלה שלה, ולמחרת בבוקר לקח אותה אביה למפגש עם מוכרים ערביים, ואחרי שנגמרה העיסקה הם לקחו את הכיס עם הכסף שהיה תפור לשמלה. הכל נעשה בעיצומה של השבת, כדי לקנות את הקרקע וליישב את ארץ ישראל.

בברכה, דוד בריזל, מודיעין עילית

מקור חדש לדברי הרמב"ם הידועים בעניין כפייה בגט והרצון הפנימי של כל יהודי

פסקו חז"ל כי כל איש שחייב לתת גט לאשתו, ובכל זאת הוא מסרב לתת אותו, "כופין אותו עד שיאמר רוצה אני" (יבמות קא, א). ויש כאן בעיה ידועה, שהרי התורה קבעה בעניין נתינת גט לאשה שעל הבעל לתת אותו מרצונו, ככתוב "ונתן בידה ושלחה מביתו" (דברים כד, א), ואם אין נתינת הגט לפי רצונו הרי הוא גט כפוי ונפסל והאשה נשארת אשת איש, ומה יועיל מילול פיו באומרו "רוצה אני" כאשר אין פיו ולבו שווים? מה יועילו דבריו להכשיר את הגט אם דיבורו היה חיצוני בלבד, מפני אימת המכות והייסורים? ענה על כך הרמב"ם, המחנך הגדול והחכם בחכמת הנפש (הלכות גירושין פרק ב הלכה כ): "מי שהדין נותן שכופין אותו לגרש את אשתו ולא רצה לגרש, בית דין של ישראל בכל מקום ובכל זמן מכין אותו עד שיאמר 'רוצה אני' ויכתוב הגט, והוא גט כשר. וכן אם הכוהו גוים ואמרו לו 'עֲשֵׂה מה שישאל אומרין לך', ולחצו אותו ישראל ביד הגוים עד שיגרש, הרי זה כשר... ולמה לא בטל גט זה, שהרי הוא אנוס בין ביד גוים בין ביד ישראל? שאין אומרין 'אנוס' אלא למי שנלחץ ונדחק לעשות דבר שאינו מחוייב מן התורה לעשותו, כגון מי שהוכה עד שמכר או נתן. אבל מי שתקפו יצרו הרע לבטל מצוה או לעשות עבירה, והוכה עד שעשה דבר שחייב לעשותו או עד שנתרחק מדבר שאסור לעשותו, אין זה אנוס ממנו, אלא הוא אנוס עצמו בדעתו הרעה. לפיכך זה שאינו רוצה לגרש, מאחר שהוא רוצה להיות מישראל רוצה הוא לעשות כל המצוות ולהתרחק מן העבירות, ויצרו הוא שתקפו, וכיון שהוכה עד שתשש יצרו ואמר 'רוצה אני' כבר גירש לרצונו".

דברי הרמב"ם פלאיים. הוא בא להסביר כיצד אפשר להכשיר את הגט על סמך דיבור פיו בלבד למרות שאנו יודעים שאין לבו שווה לפיו בזה, ואינו חושש שזהו גט כפוי ופסול! אמנם כך קבעו חז"ל, אבל הרמב"ם נתן לכך ביאור פסיכולוגי, ביאור שחז"ל לא הזכירו. מניין לרמב"ם שכך הוא באמת עצם רצון לבו של היהודי?

בחסדי השם מצאתי מקור מצוין בדברי חז"ל לנימוק פסיכולוגי זה. הגמרא בברכות (יז, א) אומרת: "ורבי אלכסנדר בתר דמצלי [בתחנונים שבסוף תפילת עמידה] אמר הכי: 'ריבון העולמים, גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך, ומי מעכב? שאור שבעיסה ושיעבוד מלכות. יהי רצון מלפניך שתצילנו מידם, ונשוב לעשות חוקי רצונך בלבב שלם'. מה פירוש המילים "שאר שבעיסה"? כתב שם רש"י: "יצר הרע שבלבנו המחמיצנו". וכתב על כך ר' צדוק הכהן בספרו "ישראל קדושים" (מהדורת הר ברכה עמ' 138): "גלוי וידוע לפניך" דייקא, רק לפניך הוא גלוי, שאתה יודע תעלומות לב. רק יצר הרע היושב על שני מפתחי הלב, שהם הפתחים שמשם יוצאים כוחות הלב לפועל, מעכב בעד תעלומות לב להתגלות". לעיני בני אדם אין זה ניכר כלל, וגם האדם עצמו בעל הלב אינו יודע מהו עצם רצונו, זהו דבר תת-הכרתי. גם במקום אחר, חזר ר' צדוק לנושא זה:

"אלא שדבר זה בא בלשון חז"ל גלוי וידוע לפניך שרצוננו וכו', דרך לפניו הוא גלוי, אבל למראית העין הרי יש כמה מומרים להכעיס... שזה למראית העין כאילו רצונו גם כן שלא לעשות וכו', אבל הוא למראית העין לבד" (רסיסי לילה אות מט, מהדורת הר ברכה עמ' 125). אלו הם בדיוק דברי הרמב"ם, אבל בשני מקומות אלו אין ר' צדוק מזכיר שיש כאן בדברי חז"ל מקור נפלא להסברו הנ"ל של הרמב"ם.

גם מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק כתב רעיון קרוב לזה ב"עין איה" (שבת פרק יא אות ז): "שעם כל הטוהר הפנימי יוכל לפעמים איזה מין של הופעה חיצונית בלתי הוגנת לבוא, היא מתאמת להבירור של עומק אמונתם של ישראל, הגנוזה והסגולית, שאינה נסתרת מפני הקדוה והכיעור של כל מה שנראה מבחוץ... והדברים מכוונים כלפי ישראל, שלעולם אור הקודש של האמונה האלוהית באור טהרתה גנוז הוא בנשמתם פנימה, ובשום אופן אי אפשר לאמור עליהם שלא יאמינו לדבר ד' ביד עבדו הנאמן גם בעת אשר תכונת החיים בחיצוניותם היא מראה ככה, שעל זה נאמר אל תראוני שאני שחרחרת ששזפתני השמש". בסיס לדברי הרב קוק הוא הבטחת חז"ל "ישראל הם מאמינים בני מאמינים" (שבת צז, א), למרות שלפעמים דיבור חיצוני של פיהם מכחיש זאת. גם הרב קוק לא הזכיר כאן את דברי הרמב"ם.

דברי הרא"ה מתאימים לדברי תלמידו הרב יעקב משה חרל"פ בהקדמתו ל"בית זבול" (ח"א מהדורת תש"ב, בהקדמה עמ' ד): "תלמודה של בבל הנה נתקיים בו מה שאמר הכתוב 'אם נפלתי קמתי, כי אשב בחושך ה' אור לי'. ונסבה מאת השם יתברך שכל ההלכות אשר לא יוכלו להכריע אותם בשמים, כי לא בשמים היא, הוכרעו בתלמוד הבבלי. ויהי ה' עמהם שכל הספיקות שאפשרים לה' יגיד עד עולמי עד לכולם יש מקור והכרעה בתלמוד הבבלי, ולא נקבעה בו שום מילה ואות יתירה כי אם מה שיש בו וממנו לתלמוד וללמד הלכות קבועות שאפשר לפשוט מהן ולעמוד על בירורם. וכמו בבבואה, שכל נבואה שלא הוצרכה לדורות לא נכתבה (מגילה יד, א), כן גם כל הוה אמינא וסלקא דעתך שאין לתלמוד מהם הלכה לדורות לא נכתבה בתלמוד ולא קבעם רב אשי במשנתו. באופן שבתלמוד הבבלי נכללו כל ההכרעות לכל הבעיות והספיקות שבעולם, והכל כתוב מיד ה' עליהם השכיל. ומאז שנחתם התלמוד אין עוד בעיות וספיקות שלא הוכרעו, וכולם כאחד מצאו פתרונם והכרעתם. אך עלינו לגלות את האור הגנוז בהתלמוד הקדוש הבבלי ולהתעמק ולמצוא בו פתרון כל ספק וספק, ומה הייתה הכרעתם בזה". וגם לזה יש מקור בתלמוד ירושלמי (פאה פ"א ה"א): "כי לא דבר ריק הוא מכם" (דברים לב, מז), ואם הוא ריק, מכם הוא! למה? שאין אתם יגיעין בתורה "כי הוא חייכם", אימתי הוא חייכם? כשאתם יגיעים בו".

גם דברי הרמב"ם מבוססים הם אם כן על דברי חז"ל.

הרב משה צוריאלי, בני ברק

* * *

חמש תגובות על גיליון 234

לעורך 'המעין' השלום והברכה.

כמה הערות לגיליון 234 (תמוז תש"פ):

א. במאמרו הנפלא של הרב ענבל על דרכו של הגר"ש וואזנר בלימוד ביאור הגר"א, מוזכר בירור גירסא שערך בעל שבת הלוי בדברי הרמב"ם, וכלשונו 'בדקנו בכל ספרי דפוס וכ"י הישנים' (ח"ט סי' צ"ח). ר"י ענבל מציין (בהערה 12) כי 'הרב וואזנר עסק לפרנסתו בעריכה תורנית... מן הסתם בדרך זו באו לפני העתקי דפוסים וכת"י של משנה תורה'.

אשמח להביא כאן את אשר סח לי [לפני שנים הרבה] תלמיד חכם חשוב מהעוסקים במלאכת הקודש אצל הרב שבתי פרנקל זצ"ל, כי באחת האסיפות סיפר רבי שבתי על כך שהרב וואזנר בכבודו ובעצמו צלצל אליו בכדי לברר גירסא מסויימת בדברי הרמב"ם, והפליא לשבח את ילקוט שינויי נוסחאות שברמב"ם פרנקל [ואגב, ילקוט זה היה חשוב בעיניו של רבי שבתי יותר מספר המפתח!].

כך שסביר יותר להניח כי אותה גירסא בדברי הרמב"ם, התבררה לרב וואזנר דרך מפעלו הגדול של הרב שבתי פרנקל [ואולי על ידי בנו, ששימש אז כעורך ילקוט שנו"ס], והלשון 'בדקנו בכל ספרי דפוס וכ"י הישנים', מסייעת זאת. רק במסגרת מפעל זה יכל הגרש"ו להיות בטוח כי אכן כל הספרים וכתבי היד נבדקו כראוי.

ב. במאמרו של הרב שלזינגר על חיבת הארץ, הוא מספר כי ראש ישיבת קול תורה, הגר"מ שלזינגר זצ"ל, היסה בחורים שהתלוננו על החום, באומרו 'זה לשון הרע על ארץ ישראל'. אבקש להזכיר כי יסוד העניין הוא בגמרא בשלהי כתובות (בדף קי"ב) 'רבי אמי ורבי אסי קיימי משמשא לטולא ומטולא לשמשא', ופירש רש"י 'כשהשמש הגיע למקום שהן יושבין וגורסין, וחמה מקדרת עליהן, עומדין משם לישיב בצל, ובימי הצנה עומדין מן הצל ויושבין בחמה, כדי שלא יוכלו להתרעם על ישיבת ארץ ישראל'. עוד כתב שם בשם הגר"ש ישראלי זצ"ל, 'שהביטוי ארץ הקודש אינו ביטוי יהודי, אינו מוזכר בתנ"ך'. אמירה זו עוררה אותי לעקוב אחר מקורו של כינוי זה לארץ ישראל, חיפשתי בפרויקט השו"ת, והופתעתי לראות כי אכן הכינויים 'ארץ הקודש' או 'הארץ הקדושה' - השגורים פעמים אין ספור בדברי רבותינו ז"ל - אינם מופיעים בתנ"ך, אינם מוזכרים בדברי חז"ל, וגם לא בכתבי הגאונים! המעניין הוא כי תחילת השימוש

1 למעט הופעה יחידאית בלשון שונה (זכריה ב, טו): וְנַחַל הַ' אֶת־יְהוָה חֶלְקוֹ עַל אֲדַמַּת הַקֹּדֶשׁ, וּבִתְרַגּוּם יוֹנָתָן שֶׁם עַל אֶרֶץ אֲרָץ דְּקוֹדֶשׁא. ברור כי הלשון השגורה 'ארץ הקודש' אינה מבוססת על מקרא זה, שהרי אם כן היה מתבקש למצוא בקדמונים הופעות רבות של הלשון 'אדמת הקודש', מה שאינו (רק האברבנאל הרבה להשתמש בכינוי זה).

בכינוי 'ארץ הקודש' הוא בכתבי הראשונים ז"ל שבראשית האלף השישי, וכגון רבינו בחיי, כפתור ופרח, תורת המנחה, ר"י אבן שועיב. הצד השווה בכלם הוא שהם חיו בתקופה שבה הפציע אורו של הזוהר הקדוש - שאכן מזכיר את ארץ ישראל מאות (!) פעמים בכינוי 'ארעא קדישא'. עולה אפוא, כי מקורו של הכינוי 'ארץ הקודש' הוא ודאי טהור וקדוש, ומאותה השעה שהתגלה הזוה"ק נתקבלה מטבע לשון זו בקרב כל ישראל, גאוניו וחכמיו [ובכללם, גם בכתבי הגר"ש ישראלי זצ"ל].

ג. הרב ד"ר משה פינצ'וק עומד על חידושם של גאוני אשכנז שלא לומר בתשעה באב תחניות וסליחות משום ש'תשעה באב איקרי מועד', ותולה זאת בצורך העמוק לנחמה ועידוד מחמת מסעי הצלב והצרות שאירעו בתקופתם. אולם הרב"ה (סי' תתצ) כתב 'ורב עמרם כתב בסדרו שגם נהגו שמתפללין סליחות בשתי ישיבות, ואנן נהגינן להתפלל אאביך ביום מבך'. היינו, בבבל המנהג היה לומר סליחות כמו בשאר תעניות ציבור (וכמו שהביא הרב הכותב בהערה 8), אך מנהג אשכנז היה שלא לומר סליחות אלא קינות. מסתבר לומר כי מכח מנהג קדום זה, ששרשיו בימי הפייטנים שבארץ ישראל [וגם הוכיחו הרב"ה מהירושלמי בתענית], למדו חכמי אשכנז כי תשעה באב הוא יום שאינו ראוי לתחנונים וסליחות, ויהבו בה טעמא משום דאיקרי מועד².

ואגב, פירושו הנאה של הרב הכותב כי הסיבה לקביעת תשעה באב כמועד היא משום שהקב"ה שפך חמתו על עצים ואבנים, ובכך הציל את עם ישראל מכליה - בית אב חשוב לה נמצא לו בתורתו של רבינו החתם סופר, שכתב ב'תורת משה' על הפטרת מטות: 'מכיון ששפך חמתו על עצים ואבנים היום הזה נהיית לעם לה' אלקיך, תם עונך בת ציון לא יוסיף להגלותך, משום הכי תשעה באב אקרי מועד'³.

ד. הרב משה אריאל פוס, מביא את מכתבו של רבי חיים עוזר גרודז'ינסקי לרב קלמן כהנא 'שהרבנים... הסכימו לשבות בשנה זו כהלכתה' (אגרת תתיד), ומציין הרב פוס כי 'שוב כרגיל השומטו ע"י המו"לים שמות הרבנים שהסכימו לשבות'. ובאמת הדבר פלא, הרי הרב קלמן כהנא בעצמו פרסם את המכתב הזה, הן מעל גבי במה חשובה זו 'המעין' (גיליון ג עמ' 29) והן בספרו 'האיש וחזונו' (עמ' סב), וגם שם מופיעות שלושת הנקודות אחרי תיבת 'שהרבנים!' ומכאן שההשמטה קודמת הרבה למו"ל

2 [הערת הרב משה פינצ'וק: הגר"ד סולובייצ'ק זצ"ל טען שאין אומרים סליחות בתשעה באב משום שמבואר באיכה (ג, ח): "גַם כִּי אֶזְעַק וְאֶשְׁוַע שְׁתֵּם תִּפְלֵתִי", ובישעיהו (א, טו): "וּבְדַפְרֵי שְׂכָם כְּפִיכֶם אֶעֱלִים יְעִי מִכֶּם גַּם כִּי תִרְבּוּ תִפְלֵה אֲיַנְנִי שְׁמַע" (נפש הרב, עמ' ר-רא). גם אין מניעה מלומר באותו היום גם סליחות וגם קינות כפי שאנו נוהגים ביום כיפור.]

3 [הערת הרב משה פינצ'וק: חידוש גדול יש בדברי החת"ס, והוא שהחלטת הקב"ה לשפוך חמתו על עצים ואבנים משמעותה היא למעשה בחירה מחדש של ה' בעמו. בחטא העגל תפילת משה הצילה את עם ישראל מהשמדה, ובעת החורבן הקב"ה שפך חמתו על עצים ואבנים ובחר שוב בעם ישראל גם ללא תפילת משה.]

האגרות, ונעשתה על ידי רק"כ בעצמו מטעם הכמוס עמו.

ה. בעניין הערת הרב זכריה הולצר (עמ' 84 הע' 2) על כך 'שבחלק מהתיבות יש שינוי קל בין ניקודו של הרוקח לעומת הניקוד שלנו בתורה, כמו שאצל דבר כתב הרוקח בציר"י, ואולי כך נהגו לקרוא באשכנז בזמנו', אני מבקש להעיר שחכמים כבר עמדו על תופעה זו של שינוי הסגול לציירי (בתיבת דבר) והקמץ לפתח (בתיבת דם), וביארוה בכך שבהגייה האשכנזית הקדומה היו הקמץ והפתח שווים, וכן הציירי והסגול, עיין במאמרו של רבי יעקב לויפר 'גלגולי הקמץ האשכנזי' (חצי גבורים יא, עמ' תלה) שעמד על כך באריכות. במאמרו מבואר כי כן אנו למדים מדברי הרוקח גופיה [ולא רק מדברי מעתיקים], שבפירושו ל'אשרי' שבפסוקי דזמרא, על הפסוק 'כבוד מלכותך יאמרו', כתב הרוקח כי בסדר האותיות האלף בית, ישנם "י פתחין אה" - מה שמלמד כי אכן גם הרוקח מנה את הקמצים והפתחים תחת כותרת אחת.

חיים אשר ברמן

...מה שמתנצל מעלת כבודו שבהערותיו לא בא לקנטרני, חלילה חלילה לי להעלות על דעתי מחשבה פסולה כזאת על מע"כ נ"י, ואדרבה יש לי שובע רצון מכל מי שבא לברר דבריי ולנקותם משגיאה המצויה גם בגדולים וטובים ממני. וגם אני הנני ממליץ על זה העניין פירוש במקרא קהלת 'זבובי מות יבאיש יביע שמן רוקח, יקר מחכמה מכבוד סכלות מעט'... דזבובי מות באמת מבאישים השמן. מ"מ המה עושים ג"כ טובה להשמן במה שהמה מפרסמים שהוא שמן רוקח, במה שרואים דזבובים מתקבצים לו; וכן סכלות מעט, והוא איזו שגיאה, אע"ג שמבאיש את הספר - מ"מ בזה הוא מפרסם את טובו, כי במה שמבקרים אותו ומוצאים את השגיאה מפרסם יותר את החיבור כי טוב הוא. ומשום זה הוא 'יקר מחכמה ומכבוד', פירוש דיש איזה ספר מתפרסם מצד שמדבר באיזה חכמה ידועה, ויש מתפרסם מכבוד - היינו מחמת שנותנים כבוד להמחבר שגדול הוא בעיני הבריות; אבל יותר משניהם מתפרסם הספר ע"י 'סכלות מעט' שמוצאים בו, וזה אות שמעיינים בו, ומפרסמים את טובו. וידוע ששמחה לאיש במה שיודע שגדולים מעיינים בדבריו, עד שהוא 'דובב שפתי ישנים', כלומר אפילו מתים שאינם מרגישים בשום הנאה גשמית או כבוד - מ"מ שפתותיהם דובבות בהנאה כשאומרים בשמם דבר הלכה, מכל שכן אדם חי שמרגיש בכל הנאה. על כן הנני מחזיק טובה למעכה", וכן לכל מי שהוא רואה ומביט בספרי 'העמק שאלה' ו'העמק דבר'. ובזכות זה המקום יהיה בעזרם, ויאירו דבריהם על פני דורם.

כברכת ידיים, העמוס בעבודה, נפתלי צבי יהודה ברלין מוולוז'ין